



# 13 – ДӘРІС. МЕМЛЕКЕТТІҢ ҚАРЖЫ ЖӘНЕ АҚША-НЕСИЕ ЖҮЙЕСІ

**Дәріскер: э.ғ.к., профессор м.а. Даулиева Ғалия Рахметовна**

1. Қаржы жүйесінің мәні және құрылымы
2. Мемлекеттік бюджеттің құрылымы.  
Салықтардың экономикалық мәні
3. Ақша жүйесі және оның элементтері
4. Несиенің мәні мен түрлері. Екі деңгейлі банк жүйесі

**Қаржы жүйесі** – ұдайы өндірістік үдеріске қатысушы экономикалық субъектілердің қызметінде орталықтандырылған және орталықтандырылмаған ақша қорларын жасау, пайдалану барысында туындайтын қаржы қатынастарының және осы қатынастарды ұйымдастыратын ұйымдар жиынтығы.

Қаржылық қатынастардың субъектілері мен деңгейлері:

орталықтандырылған ақша қорлары қалыптасатын мемлекеттік деңгей;

орталықтандырылмаған ақша қорлары жасалатын шаруашылық жүргізуші субъектілер және үй шаруашылықтарының деңгейі.

Әр деңгейдегі қаржы ресурстарын қалыптастыру және пайдалану әдістері мен тәсілдері әртүрлі.

# Қазақстан Республикасының қаржы жүйесі

Келесі өзара байланысқан элементтерден құралады:

- 1) жалпы мемлекеттік қаржылар;
- 2) шаруашылық жүргізуші субъектілердің қаржылары;
- 3) үй шаруашылықтарының (тұрғындардың) қаржылары

Орталықтандырылған қаржылар; макродеңгейдегі әлеуметтік экономикалық қатынастар

Орталықтандырылмаған қаржылар; микродеңгейдегі әлеуметтік экономикалық қатынастар

Мемлекеттік қаржы

Мемлекеттік бюджет

қаржы ресурстарының орталықтандырылған қорын жасаумен байланысты қаржы қатынастарының жиынтығы

қоғамдық қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін мақсатты қаржыландырудың қосымша нысаны

арнайы бюджеттен тыс қорлар

Мемлекеттік несие

бюджет тапшылығын жабуға арналған қаржылар, ол ішкі және сыртқы жинақталған қарыздың сомасын көрсетеді

# Мемлекеттің қаржы жүйесі

## Мемлекеттік бюджет

кірістері мен шығыстары көрсетілген мемлекеттің қаржылық жоспары. Бюджеттің ерекше белгісі болып бюджеттік бағдарламалардың заңдық негізде бекітілуі табылады.

## Бюджет жүйесі

экономикалық қатынастар мен заңдық нормаларға негізделген барлық бюджет түрлерінің жиынтығы. Қазақстан Республикасы Бюджет кодексіне сәйкес, бюджет жүйесі – бұл барлық бюджеттердің, Қазақстан Республикасы Ұлттық қорының, бюджеттік үдерістер мен қатынастардың жиынтығы.

# Мемлекеттік бюджеттің қызметтері:

- 1) қаржы ресурстарын мемлекет пен қоғам қажеттіліктеріне жұмылдыру;
- 2) әлеуметтік-экономикалық мәселелерді реттеу;
- 3) қаржы ресурстарын қайта бөлу (аймақтық, салааралық, ведомствоаралық, әлеуметтік);
- 4) кәсіпкерлік қызметті қолдау және ынталандыру;
- 5) инвестициялық жобаларды жүзеге асыру;
- 6) әлеуметтік қорғау;
- 7) мемлекеттік қаржының кірістері мен шығыстарына бақылау жасау.

Қазақстан Республикасы бюджет жүйесінің құрамына бюджеттердің келесідей деңгейлері кіреді:

облыстық бюджет

жергілікті бюджеттер

облысқа бағынатын қалалар бюджеті

республикалық маңызы бар қалалар бюджеті

астана бюджеті

аудандар бюджеті



# Бюджет құрылымы

Бюджет түсімдері:

Кірістер

Бюджет кредиттерін өтеу сомалары

Мемлекеттің қаржы активтерін сатудан түскен түсімдер

Қарыздар

Бюджет шығыстары:

Шығындар

Бюджет кредиттері

Қаржы активтерін сатып алы

Қарыздарды өтеу

Бюджет кірістері: салықтық түсімдер; салықтық емес түсімдер; негізгі капиталды сатудан түскен түсімдер; трансферттер.

Мемлекеттік бюджет шығындары: мемлекеттік қызмет көрсетулер; қорғаныс; қоғамдық тәртіп, қауіпсіздік, сот қызметі, құқықтық және қылмыстық-атқару іс-әрекеті; білім беру; денсаулық сақтау әлеуметтік көмек және әлеуметтік қамсыздандыру; тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық; мәдениет, спорт, туризм, ақпараттық кеңістік; ауыл, су, орман және балық шаруашылықтары, ерекше қорғалатын табиғи территориялар, қоршаған ортаны және жануарлар әлемін қорғау, жер қатынастары; отын-энергетикалық кешен және жерді пайдалану; өнеркәсіп, сәулет, құрылыс және қала құрылысы қызметі, көлік және байланыс; қарыздарды өтеу; арнайы трансферттер; басқалары.

Бюджеттің құрылымының бөлімдері

Бюджет кірістері

Бюджет шығындары

Таза бюджеттік несиелеу

қаржылық активтермен операциялар бойынша сальдо

бюджет тапшылығы (профициті)

бюджет тапшылығын қаржыландыру  
(профицитін пайдалану)



# Салықтар –

мемлекет біржақты тәртіппен заң жүзінде белгілеген, белгілі бір мөлшерде жүргізілетін, қайтарымысыз және өтеусіз сипатта болатын, бюджетке төленетін міндетті ақшалай төлемдер (Қазақстан Республикасы Салық Кодексі).

**Салық жүйесі** белгілі бір уақыт аралығында қандай да бір мемлекеттің территориясында салынатын салықтардың, алынатын алымдардың, төленетін төлемдердің жиынтығын білдіреді. Салық жүйесін құру бірқатар жалпы принциптерге негізделеді

## Салықтардың атқаратын негізгі қызметтері:

**Фискалдық қызметі** – мемлекеттік бюджеттің табыстарын қамтамасыз ету, бұл мемлекеттің ерекше бақылауы мен ықпалында болады.

**Бөлу қызметі** – ұлттық табысты, жеке және заңды тұлғалардың табыстарын, капиталды және инвестициялық ресурстарды бөлу және қайта бөлу.

**Ынталандыру қызметі** – жеке және заңды тұлғалардың экономикалық мүдделеріне сай жеңілдіктер мен сыйақылар, тыйым салушы және шектеуші мөлшерлемелер түрінде көрінетін салық механизмінің әртүрлі құралдарын қолдану.

**Бақылау қызметі** – құқықтық механизмдерге жүгіне отырып мемлекеттік билік пен заң күшіне бағыну негізінде мемлекет пен бизнес, мемлекет пен халық арасындағы салық қатынастарының дұрыс жүргізілуін қамтамасыз ету және оны қорғау.

**Реттеушілік қызметі** – макроэкономикалық үдерістерді, жиынтық сұраныс пен жиынтық ұсынысты, экономикалық өсудің қарқыны мен жұмысбастылықты реттеу.

**Әлеуметтік қызметі** – салықтар, салықтық жеңілдіктер және салық мөлшерлемелері арқылы мемлекеттің халық алдында әртүрлі әлеуметтік міндеттемелерді дәстүрлі түрде орындауы.

# Салықтар құрылымы



```
graph TD; A([Салықтар құрылымы]) --> B([Тікелей салықтар]); A --> C([Жанама салықтар]); B --> D([салық салу объектісі ретінде физикалық және заңды тұлғалардың табысынан (пайдасынан), табиғи ресурстардан және табыс табуға мүмкіндік беретін басқа да факторлардан алынатын салықтар]); C --> E([тауарлар мен қызметтерді өткізу, экспорттық-импорттық және сол сияқты операцияларымен байланысты тауар бағасына үстеме немесе пайыз қосу арқылы алынатын салықтар. Қазақстанда жанама салықтарға қосылған құн салығы мен акциздер жатады.]);
```

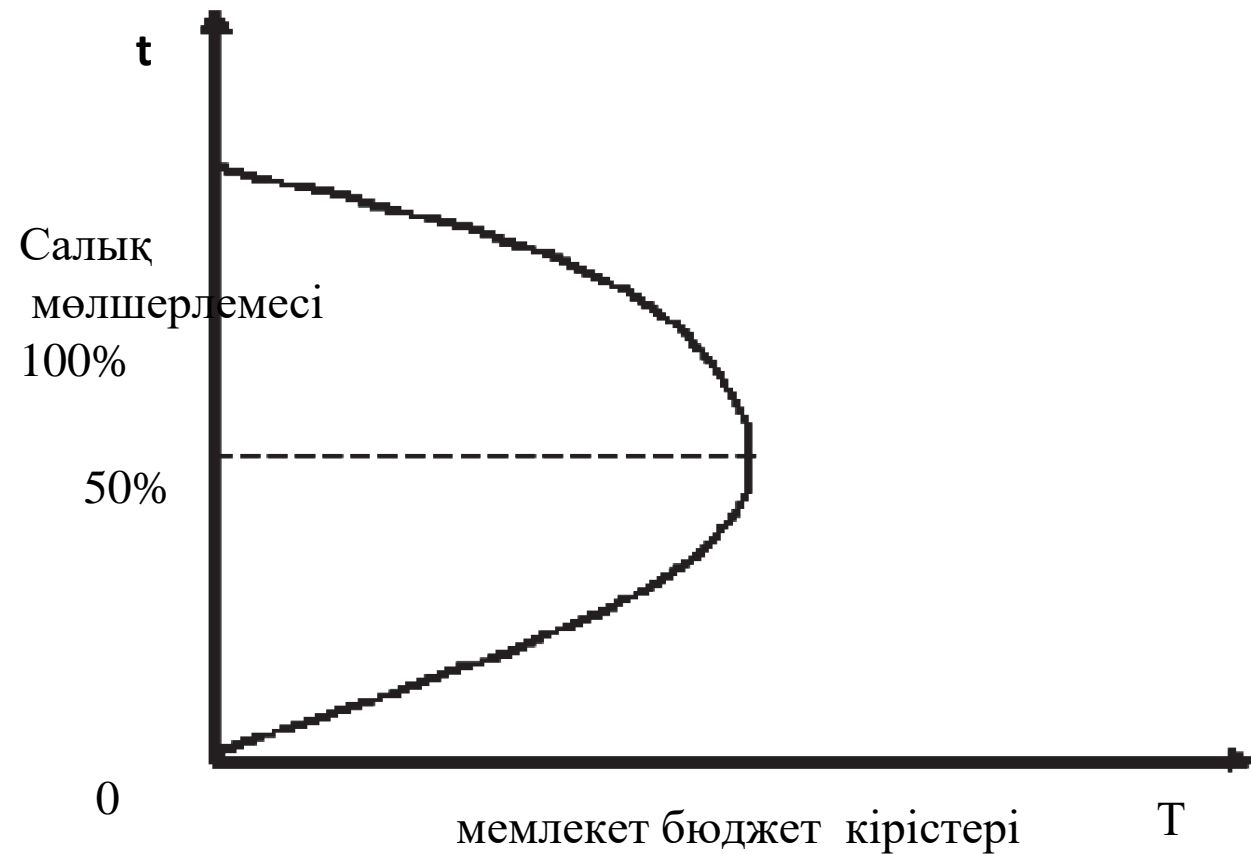
## Тікелей салықтар

салық салу объектісі ретінде физикалық және заңды тұлғалардың табысынан (пайдасынан), табиғи ресурстардан және табыс табуға мүмкіндік беретін басқа да факторлардан алынатын салықтар

## Жанама салықтар

тауарлар мен қызметтерді өткізу, экспорттық-импорттық және сол сияқты операцияларымен байланысты тауар бағасына үстеме немесе пайыз қосу арқылы алынатын салықтар. Қазақстанда жанама салықтарға қосылған құн салығы мен акциздер жатады.

# Лаффер қисығы – бюджетке түсетін салықтық түсімдердің салық мөлшерлемесінің деңгейіне тәуелділігін сипаттайтын қисық



Салықтың нөлдік деңгейі кезінде мемлекет қазынасына ешқандай салықтық түсімдер түспейді. Салық мөлшерлемесінің 50%-ға дейін өсуі кезінде бюджетке түсетін салықтық түсімдер максимум деңгейіне жетеді, ал салық мөлшерлемесінің одан әрі артуы бюджеттік түсімдерді төмендетеді. Бұл кәсіпкерлік қызметке деген ынтаны төмендетеді.

«Көлеңкелі» бизнес

Қазақстан Республикасының жаңа Салық Кодексінде салықтардың, алымдардың және төлемдердің келесідей түрлері бекітілген:

**1) Салықтар:**

- корпорациялық табыс салығы;
- жеке табыс салығы;
- қосылған құн салығы;
- акциздер;
- экспортқа деген ренталық салық;
- жер пайдаланушыларына салық;
- әлеуметтік салық;
- көлік құралдарының салығы;
- жер салығы;
- мүлік салығы;
- ойын бизнесіне салық;
- тіркелген салық;
- бірыңғай жер салығы.



# Бюджет тапшылығын қаржыландыру

## Эмиссиялық және қарыздық әдістер



# **Ақша жүйесі –**

бұл тарихи қалыптасқан және мемлекеттің заңымен бекітілген ақша айналысын ұйымдастырудың формасы, жеке элементтері белгілі бір бірлікте болатын жүйе.

## **Ақша жүйесінің негізгі элементтері:**

- Ұлттық ақша бірлігі
- ақша массасы және оның құрылымы;
- баға масштабы;
- Ақша түрлері;
- Ақшаны эмиссиялау жүйесі;
- Валюталық паритет
- Ақша жүйесінің институттары

# **Ақша массасы –**

қолма-қол және қолма-қолсыз нысандағы барлық ақша қаражаттарының жиынтығы.

Ақша массасы тауарлар мен қызметтердің айналымын қамтамасыз етеді.

Ақша массасының шамасы ақшаға сұраныс пен ақша ұсынысы факторларына тәуелді.

Ақша массасының құрылымын ақша агрегаттары анықтайды

Ақша агрегаттары ақша массасының жалпылама көрсеткіштері

Ақша агрегаттары: өтімділік және табыстылық деңгейі бойынша

# Ақша агрегаттары:

- **M0** = айналыстағы қолма-қол ақшалар;
- **M1** = M0 + жинақ банктеріндегі, коммерциялық банктердегі халықтың және кәсіпорындардың талап еткенге дейінгі депозиттері, халықтың және кәсіпорындардың есеп-айырысушылық және ағымдық шоттардағы қаржылары, саяхатшылардың чектері;
- **M2** = M1 + кіші жедел салымдар (100000 долл. дейін) ;
- **M3** = M2 + ірі жедел салымдар (100000 долл. артық), банктердің депозиттік сертификаттары, мемлекеттік займ облигациялары.
- L – M3+қысқамерзімді қазынашылық облигациялар және басқа да бағалы қағаздар

# Айналыстағы ақша массасының көлемі

Фишер формуласы:

$$M \cdot V = P \cdot Q$$

- мұнда:
- $M$  – айналыстағы ақшаның саны;
- $V$  – ақшаның айналыс жылдамдығы;
- $P$  – бағаның орташа деңгейі;
- $Q$  – барлық тауарлар мен қызметтердің саны

Тауар айналымына қызмет ететін ақша айналымы экономикалық заңмен анықталады және нақты тауар айналымын қамтамасыз етуге қажетті ақша санына ( $A_a$ ) сай болады:

$$A_a = \frac{\sum C}{A}$$

Мұндағы:  $C$  – тауар бағасының сомасы;  $A$  – бір өлшемді ақша бірлігі айналымының шапшаңдығы.

Бірақта ақша айналым құралы ретінде ғана емес төлем құралы ретінде қызмет атқарады. Сондықтан айналым үшін қажетті ақша саны төмендегі формуламен анықталады:

$$A_a = \frac{C - H + T - E}{A}$$

Мұндағы:  $A_a$  – айналымдағы ақша саны;

$C$  – өткізуге жататын тауар бағасының сомасы;  $H$  – несиеге өткізілетін тауар бағасының сомасы;  $T$  – мерзімі келген төлемдер;

$E$  – өзара есеп айырысу сомасы;

– бір өлшемді ақша бірлігі айналымының шапшаңдығы

# Несие -

- мерзімділік, қайтарымдылық және пайыздың төленуі талаптарымен ақшалай немесе тауарлық нысанда берілетін қарыз
- **Несие жүйесі** – несиелеу нысандарының және әдістерінің, несиелік қатынастардың жиынтығы
- несие жүйесі банктік, коммерциялық, тұтынушылық, мемлекеттік және халықаралық несиелер арқылы көрінеді.
- Несие жүйесі несиелеудің негізгі принциптеріне сәйкес, ақша қаражаттарын жасаушы, жұмылдырушы және ұсынушы несиелік институттардың жиынтығын қамтиды.
- Несие жүйесі банктік жүйеден және банктік емес қаржы-несие институттарынан құралады.
- банктік емес қаржы-несие институттары: қорлар (инвестициялық, зейнетақы, т.б.); компаниялар (сақтандыру, инвестициялық); қаржылық компаниялар (ссудалық-жинақтық ассоциациялар, несиелік одақтар); ломбартар, несие қатынастарында делдал қызметін атқаратын басқа да ұйымдар

# Несиенің түрлері:

- 1. Коммерциялық несие** тауарды төлем мерзімін кейінге қалдырып сату кезінде орын алады. Мұндай несиенің мақсаты тауарлардың өткізілуін жеделдету болып табылады.
- 2. Банктік несие** банктердің кәсіпкерлерге және басқа да қарыз алушыларға қарыз ретінде беретін ақша қаражаттарын білдіреді. Несиенің бұл нысаны коммерциялыққа қарағанда аса икемді болып табылады, өйткені ол несиелік келісімдер сомасымен, олардың бағытталуымен және мерзімімен ерекшеленеді.
- 3. Мемлекеттік несие** – мемлекеттің халыққа пайызбен немесе мақсатты түрде пайызсыз түрінде беретін қарыздары мен қазыналық міндеттемелері.
- 4. Тұтынушылық несие.**
- 5. Халықаралық несие.**

# Несиенің жаңа нысандары:

- **Лизинг** – машиналарды, құрал-жабдықтарды және басқа да материалдық құралдарды ақшалай емес формада жалға беру. Кейіннен, жалға берілген құралдардың құны бірте-бірте төленіп болған соң, олар жалға алушылардың меншігіне айналады.
- **Факторинг** – бөтеннің қарызын сату-сатып алу немесе сенімхат арқылы коммерциялық операциялар жүргізу. Бұл жерде банк фирманың «дебиторлық есеп-шотын» қолма-қол ақшаға сатып алады, кейін фирманың сатқан тауары немесе көрсеткен қызметін нақты сатып алушыдан қарызды өндіріп алады.
- **Фарфейтинг** – қарызды банкке сатумен байланысты ұзақ мерзімді факторинг, қарызды өндіріп алу мерзімі 1-5 жыл аралығын қамтиды.



# Банктер –

- уақытша бос ақша қаражаттарын тартып, жұмылдырып, оларды үстеме пайыз арқылы орналастырумен айналысатын қаржылық институт.
- **Банк жүйесі** – бұл қандай да бір елде белгілі бір тарихи кезеңдерде орын алатын бір-бірімен өзара байланысқан әртүрлі банк түрлерінің жиынтығы.
- Екі деңгейлі банк жүйесі: орталық банк және коммерциялық банктер

# Орталық банк

Орталық банк екі жақты жағдайымен сипатталады. Бірінші жағынан, оның қызметі мемлекетпен реттеледі, ал екінші жағынан, ақша-несие саясатын жүргізуде дербестілікке және тәуелсіздікке ие болады.

Орталық банктің негізгі қызметтеріне

- банкноталарды эмиссиялауы (басып шығаруы) және оған деген монополиялық құқығы, тұрақты өтімділікті қамтамасыз етуі;
- коммерциялық банктердің минималды резервтерін шоғырландыруы, оларға несиелік қолдау көрсетуі, коммерциялық банктердің қызметін бақылауды жүзеге асыру;
- экономиканы ақша-несие саясатының әдістері арқылы реттеу;
- үкіметтің бос ақша ресурстарын депозиттер түрінде сақтау, үкіметті несиелеуде және төлемдер жүргізуде делдалдық қызмет атқару жатады.

# Коммерциялық банктер –

уақытша бос ақша қаражаттарын жұмылдырып, оларды мерзімділігі, төлемділігі және қайтарымдылығы жағдайында ұсына алатын, пайда табуға бағытталған несиелік институттар.

Коммерциялық банктердің екі түрпаты болады:

операциялардың үлкен көлемін іске асыратын *әмбебап банктер*, және бір немесе бірнеше банктік операцияларды орындайтын *мамандандырылған банктер* (мысалы, жинақ банкі).

# Банктік операциялар

- Банктік тәжірибеде банктік операциялардың негізгі түрлері бөліп көрсетіледі: активтік және пассивтік операциялар, банктік қызмет көрсетулер.
- **Активтік операциялар** – бұл несиелер беру.
- **Пассивтік операциялар** – бұл ақша жинақтарын және банктің табыстарын жұмылдыру. Банктегі барлық салымдар депозиттер және жинақ салымдары болып бөлінеді.
- **Банктік қызмет көрсетулер** – бұл қолма-қол және қолма-қолсыз төлемдерді жүзеге асыру, валютамен және алтынмен байланысты операциялар, бағалы қағаздарды шығару және сақтау, трасталық (сенімгерлік) операциялар.

# Банктік пайда -

барлық операциялардан түсетін банктік пайданы маржа деп атайды.

**Маржа** – активтік операциялар бойынша пайыздар мен пассивтік операциялар пайыздардың айырмашылығынан қалыптасатын банктік таза пайда.

Банктік пайдадан басқа банктің табыс көздеріне инвестициядан, биржалық операциялардан түсетін табыстар және банктік қызмет көрсетулерден түсетін комиссиялық сыйақылар жатады.

# Қазақстандағы банктер рейтингі

- Барлығы 27 банк; Қаржылық реттеуші - ҚР Ұлттық банкі
- 10 ТОП банктер (2020 ж.):



# Тапсырма:

1. Бюджет жүйесінің қағидалары
2. Салық салудың қағидалары
3. Несие функциялары

*НАЗАРЛАРЫҢЫЗҒА РАХМЕТ!*